

Yeni Arkeolojik Verilerin Işığında Kuzey Batı İran Prehistoryası'nın Kısa Bir Değerlendirmesi *

A Brief Assessment of the Prehistory of Northwestern Iran in the Light of the Recent Archaeological Investigations

Araştırma Makalesi – Research Article

Gönül YALÇIN

Süleyman Demirel Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, yalcin.goenuel@gmail.com
ORCID Numarası | ORCID Number: 0000-0002-4559-7790

Nasrin ZABANBAND

Süleyman Demirel Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, nasrin.zabanband85@gmail.com
ORCID Numarası | ORCID Number: 0000-0002-1785-7567

Öz

Kuzeybatı İran'da arkeolojik kazılar yoluyla araştırılan yerleşmelerin çoğu İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye Gölü Havzası'nda olup, gölü çevreleyen alan içinde kalır. Urmiye Gölü Havzası, geçmişte ve günümüzde gerçekleştirilen arkeolojik faaliyetlerin ağırlık merkezidir. Bu havzanın tarih öncesi dönemleri Geç Neolitik Çağ Hacı Firuz Kültürü ile başlar. Arkeolojik kültür silsilesi Hasanlu'da saptanan Hacı Firuz, Kuzeybatı İran'ın bilinen en eski yerleşim yeridir. Ancak, Hacı Firuz kültür evresi ile Erken Kalkolitik Çağ'a tarihlenen Dalma evresi arasındaki bin yıllık boşluk henüz yeni verilerle tam doldurulamamıştır. Geç Kalkolitik Çağ'ın erken evresinde, İran Platosu'nun batısındaki Urmiye Gölü Havzası'nda ve Aras Nehri'nin güneyinde, örneğin Kül Tepe'de, Dalma çanak çömlek geleneğinin yayıldığı görülmektedir. Geç Kalkolitik Çağ'ın daha geç evrelerinde ise Dalma çanak çömleği yerini, yine aynı bölgelerde saptanan, saman yüzlü çanak çömlek geleneğine bırakmıştır. İlk Tunç Çağı'na gelindiğinde, Kuzeybatı İran'ın Transkafkasya ve Doğu Anadolu'ya da yayılan, Kura-Aras Kültürü'nün etkisine girdiği ve bu dönemdeki yerleşimlerin söz konusu kültürel geleneğin bir parçası olduğu görülür. Orta Tunç Çağı Urmiye Gölü Havzası'nda esas olarak dönemin mezarlıkları ve az sayıda yerleşim yeriyle temsil edilmekte, bu buluntu yerleri Urmiye boyalı çanak çömlek geleneğine dayanarak tanımlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzeybatı İran, Urmiye Gölü Havzası, Güney Aras Nehri Havzası, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, İlk ve Orta Tunç Çağları.

Abstract

Most of the excavated sites in northwest Iran are located in the Urmia Basin, which has been the main focus of the past and present archaeological research and excavations. The prehistory of this basin begins with the Neolithic Age (Hajji Firuz Culture). Hajji Firuz, whose cultural sequence was identified at Hasanlu Tepe, is the oldest known settlement in northwest Iran. However, the thousand-year gap between the Hacı Firuz phase and the Early Chalcolithic Dalma phase has merely been filled with new archaeological data. In the Early Chalcolithic, the Dalma pottery tradition was widespread in the Urmia Basin to the west of the Iranian plateau and to the south of the Araxes River, for example at Kül Tepe. In the Late Chalcolithic, the Dalma pottery was replaced by the straw-faced pottery tradition found in the Urmia Basin and around the Araxes River. In the Early Bronze Age, northwestern Iran came under the influence of the Kura-Araxes culture. This prehistoric culture is also found in Transcaucasia and eastern Anatolia. Therefore, the settlements of northwestern Iran in this period were part of this cultural tradition. The Middle Bronze

*Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje Koordinasyon Birimi (Proje No: 8693) tarafından desteklenmiştir. Makalenin ikinci yazarı, proje süresince desteklerini esirgemeyen Bilimsel Araştırma Koordinasyon Birimi çalışanlarına ve projenin sorumlu yöneticisi, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Bilge Hürmüzlü Kordholt'a içten teşekkürlerini sunmayı bir borç bilirim. Harita çizimlerini uyarlayarak gerçekleştiren Uzm. Restoratör Fatemeh Zabanband'a teşekkür ederim.

Age is represented in the Urmia Basin mainly by cemeteries and a few settlements. Based on the painted pottery tradition in the Urmia Basin, sites from this period have been identified here as well.

Keywords: Northwest Iran, Urmia Lake Basin, Southeastern Kura-Araxes River, Neolithic, Chalcolithic, Early and Middle Bronze Ages.

Giriş

Asya'nın batısında yer alan İran, batıda Dicle ve Fırat ile, doğuda İndüs Nehri, kuzeyde Hazar Denizi, Ceyhun Nehri, Turan Çölü, güneyde ise Basra Körfezi ve Hint Okyanusu ile sınırlanan, yüksek bir platoda yer alır¹. Makalemizde arkeolojik araştırmalarına ağırlık verilen Kuzeybatı İran'da Azerbaycan olarak bilinen bölge, yani siyasi anlamda Erdebil (Ardabil), Doğu ve Batı Azerbaycan eyaletlerinden oluşmakta, güneyinde Zancan ve güneydoğusunda Gilan eyaletleriyle sınırlanmaktadır² (Harita 1).

Kuzeybatı İran'daki arkeolojik araştırmalar, F. Earp'ün 1903'te³ yaptığı mezarlık kazılarıyla başlamış ve T. Burton Brown'un 1948'de Geoy Tepe'deki kazı çalışmalarıyla sürmüştür⁴. Ch. Burney 1961'den itibaren Urmie Gölü'nün doğusundaki Yanık Tepe'de kazı ve araştırmalarına başlamış, bölgenin İlk Tunç Çağı'nda Transkafkasya ile olan bağlantısını ilk kez ortaya koymuş ve kültürün Kuzeybatı İran'da görülen bu çeşitlenmesine Yanık Kültürü adını vermiştir⁵. Bölgedeki kazı ve araştırmalar 1957 yılından itibaren R. Dyson tarafından Urmie Gölü'nün güneyindeki Hasanlu, Hacı Firuz, Dalma ve Pisdeli Tepe'de devam etmiştir⁶. Bu yerleşmelerden Hacı Firuz'da Geç Neolitik Çağ (MÖ 6. Binyıl/MÖ.6000-5400) ve Dalma Tepe'de Erken Kalkolitik Çağ (MÖ.5000-4500) arkeolojik buluntularla belgelenmiştir. Dalma Kültürü'nü MÖ.4500-3900'lere tarihlenen Pisdeli Kültürü (Geç Kalkolitik Çağ'ın erken evresi) izler⁷. MÖ.4000-3500'e tarihlenen Geoy Tepe M / Gijlar C kültürleri ise Kuzeybatı İran'da Kalkolitik Çağ'ın sonunu (Geç Kalkolitik Çağ'ın geç evresini) belirler (Harita 2)⁸.

Geç Kalkolitik Çağ'ın sonlarından itibaren görülmeye başlayan Kura-Aras/Karaz/Erken Transkafkasya/Khirbet Kerak Kültürü ise Kuzeybatı İran'daki varlığını İlk Tunç Çağı boyunca sürdürmüştür⁹. İran'da Yanık Kültürü olarak anılan söz konusu kültür MÖ. 3200-2000 arasına tarihlenir ve Urmie Bölgesi'nde de görülmektedir. Kökeni tartışmalı olan bu kültür Transkafkasya dağ etekleri ve ovalarına, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a, ayrıca Kuzeybatı-Batı İran'a, Doğu Anadolu'ya yayılmış, giderek Güneydoğu Anadolu ve Levant Bölgesi'ne (Suriye, Filistin, İsrail, Ürdün) ulaşmıştır¹⁰ (bkz. Harita 4).

Kuzeybatı İran'da Tarihöncesi çağlar Orta Tunç Çağı ile biter. Yaklaşık MÖ.2200/2000 ile MÖ.1500 arasına tarihlenen bu dönemde Urmie Bölgesi'nde tek renkli ve boyalı çanak çömlek üretilmiştir.

¹ Bu yazımızda İran'ın kuzeybatısında, Azerbaycan olarak bilinen bölgenin günümüze dek yapılan arkeolojik araştırma ve kazılarla ulaşılan Tarihöncesi Dönemleri verilerini derleyerek Türkçe olarak yayınlamayı amaçladık. Bazı eksikliklerin olabileceğinin bilincindeyiz. Buna rağmen, ele alınan konuda Türkçe yapılan yayınların sınırlı sayıda olması nedeniyle, yazımızın bu bağlamda küçük bir katkı sağlıyacağını umuyoruz.

² Omrani vd. 2011; Orange vd. 2021, 269.

³ Helwing 2004, 12.

⁴ Burton Brown 1951.

⁵ Burney 1961; Burney ve Lang 1971, 44; Yalçın 2012, 11, 12.

⁶ Danti vd. 2004, 586.

⁷ Abedi 2017.

⁸ Voigt 1989, 286; Helwing 2004.

⁹ Yalçın 2012; 2020.

¹⁰ Sagona 1984; Kushnareva 1997; Yalçın 2012; 2020; Alizadeh vd. 2018b; Maziar 2019.

MÖ.2.binin ilk yarısında Urmiye malı tüm bölgeye yayılmıştır¹¹. Bu çağ bölgede, Transkafkasya Erken Kurgan Kültürü geleneğine dayanan mezarlıklar ve mezarlık buluntularıyla da ifade bulmaktadır (Tablo 1).

Son dönemlerde Urmiye Bölgesi'nde yeni yüzey araştırmaları yapılmış, kazılar genişletilmiş ve yeni yerleşmelerde çalışmalar başlamıştır. Ayrıca İran'ın kuzeybatısında, Salmas Vadisi'nde ve Solduz Ovası'nda, Urmiye Gölü çevresinde ve Meshkin Shahr Bölgesi'nde araştırmalar yapılmıştır¹².

1979'dan bu yana, arkeolojik araştırmalar Kuzeybatı İran'daki İlk Tunç Çağı yerleşim düzeni ve alan dağılımı araştırmalarını, Doğu Azerbaycan eyaletinde bir araştırmayı, Tepe Baruj ve Mugan Ovası'nda diğer bir sistematik araştırmayı ve Küçük Zab Havzası'nda, Lavin Tepe'deki kazıları içermektedir. Mugan Ovası'nda Nader Tepesi, Meshkin Shahr Bölgesi'nde Qosha Tepe, Aras Nehri'nin güney havzasında ve Khoda Afarin deltasında Kül Tepe Jolfa, Köhne Pāsgāh Tepesi, Kohne Tepesi ve Köhne Shahar (Ravaz) araştırma ve kazıların sürdürüldüğü diğer buluntu yerleridir¹³.

İklim Değişimi İle İlgili Veriler: Holosen'de Kuzeybatı İran

MÖ. 10.000 dolaylarında, Holosen'de meydana gelen kapsamlı iklimsel değişimler, Neolitik Çağ olarak adlandırdığımız yerleşik düzen ve bununla koşut giden yeni yaşam biçimlerinin önünü açmıştır. Doğal olarak Holosen'de yaşanan değişim İran Platosu'nun biyocoğrafyasını da değiştirmiştir; MÖ.12.800 ile MÖ.3.500 arasında hava sıcaklığı, genel fauna ve flora birçok kez değişime uğramıştır¹⁴. İran Platosu'nda, MÖ.3.500 yıllarından bugünkü istikrarına ulaşana kadar geçen dönemle ilgili paleoklimatolojik veriler platonun batı yarısındaki Urmiye ve Zaribar göllerinden elde edilmiştir. Bir tuz gölü olan Urmiye Gölü, Önasya'nın batı yarısının çevresel dengesinde temel bir yere sahip olan İran Platosu'nun en büyük sürekli gölü ve en önemli ekosistemlerinden biridir¹⁵.

Urmiye Gölü'nün oluşumu ile ilgili farklı dönemlerde araştırmalar yapılmasına rağmen henüz kesin bir sonuç alınamamıştır¹⁶. Shahrabi'ye (1993) göre Urmiye Gölü'nün günümüzden 35 bin yıl önce oluştuğu, önceleri tatlı su gölü olduğu, daha sonra 10 bin yıl önce, tektonik hareketler sonucu tuzlanmaya başladığı ve tuz gölüne dönüştüğü görüşü öne çıkmaktadır¹⁷.

Göl tabanından alınan karotlarda MÖ.4.000-12.000 yıl kadar önce bir playa döneminin başladığı, yani karasal sedimanların oluştuğu ve bu dönemin MÖ.7000 yıllarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁸. Buna göre, Urmiye Gölü çevresindeki ovaların da ağaçsız ve susuz araziye dönüştüğü düşünülmektedir. Bundan yola çıkarak Ajorloo (2012), bölgenin çevre koşullarının Urmiye Gölü'nün kuruluşu nedeniyle MÖ.7000'e kadar insan gruplarının yaşamasına ve yerleşik düzene geçişe elverişli olmadığını, dolayısıyla bölgenin ıssız olduğunu ve bu nedenle Epi-Paleolitik ya da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'ın yaşanmadığını ileri sürmektedir¹⁹.

¹¹Edwards 1981; 1983; 1986.

¹²Abedi vd. 2014'de söz konusu bölgelerde başlangıcından itibaren yapılan kazı ve araştırmaları hafir ve araştırmacı adlarını da belirterek ayrıntıyla sıralamıştır. Buna göre araştırılan bölge, yerleşim ve buluntu yeri adları şöyledir: Kordlar Tepe, Tepe Dinkha, Haftavan Tepe, Tepe Ahrandjan, Tepe Gijlar, Gol Tepe, Salmās, Solduz, Meshkin Shahr.

¹³Ayrıntılı bilgi, araştırmacı, yayın ve yer adları için bkz. Abedi vd. 2014.

¹⁴Bottema 1986; Ajorloo 2012.

¹⁵Kelts ve Shahrabi 1986.

¹⁶Kırçiçek 2010, 121-123.

¹⁷Shahrabi 1993, 43-45.

¹⁸Kelts ve Shahrabi 1986.

¹⁹Ajorloo 2012.

Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a Geçiş ve Kuzeybatı İran'dan Gelen Veriler

İran'ın kuzeybatısında yaşanan Neolitik Çağ'a ilişkin bilgilerimiz Hacı Firuz, Dava Göz²⁰ ve Jolbar dışında, dağınık bilgiler halinde, Ahrendjān, Yanık Tepe ve Kara Tepe'den gelen yüzey toplaması kaynaklı verilerle sınırlıdır²¹ (Resim 1-3). Hasanlu'nun çok yakınında bulunan Hacı Firuz Tepe'de yapılan kazılarda ele geçen el yapımı, bol ve kaba doğranmış bitki ile taşçık katkılı, düşük ısılarda, basit yöntemlerle fırınlanmış, yalın ya da boya bezekli ve çoğunlukla yayvan, basit küresel ya da omurgalı biçimlerden meydana gelen çanak çömlek Neolitik Çağ'ın geç evresine tarihlenmesine rağmen, söz konusu özellikleri nedeniyle Mezopotamya'nın Hassuna çanak çömleğiyle, bir ölçüde de Jarmo'nun geç evresinde bulunan çanak çömlekle karşılaştırılmaktadır. Ancak bu ortak özelliklerin bölgeler arası yakın ilişkilerden çok, ortak bir kökene işaret ettiği düşünülmektedir²². Hasanlu, Hacı Firuz, Dalma ve Pisdeli'deki kazılar, Hacı Firuz'daki Geç Neolitik dönemden (MÖ. 6. Binyıl/MÖ.6000-5400), Dalma Tepe'den (MÖ. 5.000-4.500) elde edilen Erken Kalkolitik verilere kadar kaydedilen kültürel gelişimin iyice anlaşılması için gerekli temeli sağlamıştır. Dalma Tepe'den ele geçen en tipik buluntu grubunu el yapımı, çoğunlukla yoğun saman ve zaman zaman da ince taşçık katkılı çanak çömlek oluşturur. Söz konusu çanak çömlek yalın, kırmızı astarlı, boyalı ve yüzeyi baskı, kaba çizi ve ender olarak da kabartma bezekli olmak üzere dört grupta incelenir; çanak çömlek biçimleri genelde basit, küresel, konik-yayvan ya da sığdır²³. Dalma Evre'sini, Geç Obeid/Obeid sonrası evrelerle çağdaş olan Pisdeli Kültürü (MÖ. 4.500-3.900/3.800) izler²⁴. İran'ın kuzeybatısında kalan Aras Nehri Havzası'nın güney kısmı, MÖ.6.000'den MÖ. 4000'in ortalarına kadar olan süreçte, kuzey bölgeyle aynı kültürel gelenekleri paylaşır (Resim 2). Bu bölgede, Geç Neolitik Çağ'da kısmen Transkafkasya/Gürcistan'ın Şulaveri-Şomu Tepe kültür geleneği ile Kalkolitik Çağ'da yine Transkafkasya/Gürcistan kökenli Sioni Kültürü ve saman yüzü mal gelenekleri hakimdir²⁵.

Neolitik Çağ'da, Aras Nehri havzasının güney kesiminde sadece Tepe Iydir ve Boynu Tepe kazılmış olup yayınları yetersizdir. Bu iki yerleşme dışında kalan alanlar sadece yüzey malzemesinden bilinmektedir. Genel verilerden yola çıktığımızda, Boynu ve Iydir'in bir kısım malzemesinin Geç Neolitik Şulaveri-Şomu Tepe geleneğiyle karşılaştırılabilir olduğu görülmektedir. Kalkolitik Çağ'da Iydir'in boyalı çanak çömlek geleneği Jolfa yakınlarındaki Kül Tepe ile bazı benzerlikler göstermekte ve genel olarak Urmiye Kalkolitik geleneğiyle karşılaştırılmaktadır²⁶.

Coğrafi açıdan bir sınır olarak değerlendirilebileceğimiz Aras Nehri, havzasının güneyindeki Muğan, Khoda Afarin ve Jolfa ovalarını günümüzde Azerbaycan, Ermenistan ve Nahçıvan olarak bilinen kuzey kısımlarından ayırır. Bu durum arkeolojik kültürlerin sınırlarını da belirler niteliktedir. Aras Nehri Havzası yerleşmelerinde yüzeyden toplanan, Kalkolitik çanak çömlek parçalarının çoğunu el yapımı, erken evrede taşçık, mika ve obsidyen kırıntısı, geç evrede ise söz konusu katkı maddelerinin yanı sıra bitkisel katkı, soluk kahverengi, kırmızımsı ya da sarımsı yüzey renkli ve basit küresel biçimler gösteren, Kalkolitik Sioni

²⁰Abedi 2017.

²¹Ajorloo 2016.

²²Voight 1983, 163, 164.

²³Renette 2022, 132-135.

²⁴Voigt 1983; Helwing 2004.

²⁵Maziar 2021, 46.

²⁶Maziar 2021, 47.

çanak çömlekleri²⁷ ile ayrı bir grup olan saman yüzlü mallar oluşturur²⁸. Kül Tepe Jolfa'da ve Iydir'de ise, Kalkolitik Çağ'ın erken evrelerini temsil eden (LC1) Dalma ve Pisdeli kültür öğeleriyle Geç Kalkolitik'te (LC2-3) görülen saman yüzlü çanak çömlek grupları bulunmuş ve böylece Jolfa çevresinde, Kalkolitik'te Aras Nehri Havzası'ndan farklı bir çanak çömlek geleneği olduğu anlaşılmıştır. Köhne Pāsgāh'ın Geç Kalkolitik evresinde ise sadece saman yüzlü mallar ve Sioni çanak çömlek parçaları bulunmuştur²⁹.

Aras Nehri Havzası'nın güney kesiminde araştırılan tüm alanların yüzey malzemesine dayanarak, bölgenin Güney Kafkasya Kalkolitik geleneğinin bir parçası olduğu ve aslında bu geleneğin güney sınırını oluşturduğu öne sürülebilir³⁰. Bu sınırın oluşma nedeni, daha hareketli, bir anlamda göçer/yarı göçer bir yaşam tarzının ortaya çıkması ve bu yolla bölgenin tümünde bazı dönüşümlerin meydana gelmesi şeklinde açıklanabilir. Örneğin Soyuq Bolaq'ın bulguları, MÖ. 4. binin ilk yarısının bitimine doğru, göçebe grupların Urmiye Gölü Havzası'yla bir dereceye kadar etkileşimine işaret etmektedir. Ermenistan'daki Godedzor, Urmiye Gölü Havzası'yla güçlü bir bağlantı sergileyen ve bu önemli zaman aralığına tarihlenen, kazılmış tek yerleşmedir. Bu zaman aralığı yaklaşık olarak Kül Tepe Jolfa'daki Geç Kalkolitik'in geç evresi (LC3) ile ilişkilidir. Bu evre ağırlıklı olarak saman yüzlü çanak çömlek geleneğini yansıtır ve Abedi ve Omrani'nin (2015) 14C verilerine göre MÖ. 3.750-3.700 dolaylarında son bulur³¹.

Geç Neolitik, Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nda Kuzeybatı İran'da Obsidyen Dolaşımı

Doğu Anadolu ve Kafkasya obsidyen yataklarına daha yakın olması nedeniyle İran'ın diğer bölgelerine göre Kuzeybatı İran'da obsidyen miktarı daha fazladır. Erken dönem kazılarında Geç Neolitik Çağı yansıtan Yanık Tepe ve Hacı Firuz yerleşimlerinde Anadolu kökenli obsidyen bulunmuştur³². Hacı Firuz'dan gelen obsidyenlerden üç örnek C. Renfrew ve meslektaşları (1966) tarafından incelenerek 3c grubuna ait olduğu belirtilmiştir³³. 3c olarak adlandırılan grubun kaynağı önceden belli olmamakla birlikte son yıllarda yapılan laboratuvar çalışmaları bu grubun Ermenistan'da yer alan Syunik yatağına ait olduğunu göstermiştir³⁴. Geç Neolitik Çağ'a (yaklaşık MÖ.6.000) ait Ahranjan Tepe yüzey araştırmalarından toplanan 200 obsidyen buluntunun yedisinden yapılan analizlerde altı örneğin Van-Erciş'teki Meydan Dağ'dan, bir örneğin Nemrut'tan olduğu saptanmıştır³⁵. Urmiye Gölü'nün batı kesiminde yer alan Ahranjan Tepe'nin Doğu Anadolu obsidyen yataklarına, ulaşımı uzun yol katetmeyi gerektirecek şekilde, yaklaşık 200 km uzaklıkta olmasına rağmen söz konusu bölgenin obsidyenini tercih etmesinin olasılıkla önemli bir nedeni bulunmaktadır³⁶.

Hacı Firuz ve Yanık Tepe'nin yanı sıra Renfrew ve arkadaşları (1966), Geç Kalkolitik'e tarihlenen Pisdeli Tepe'den üç adet obsidyen buluntuyu da incelemiş ve bir örneğin Bingöl A/Nemrut Dağı (4c grubu) ve iki örneğin de Meydan Dağı ya da Tendürek Dağı (4c grubu) kökenli olduğunu ileri sürmüştür. Hasanlu'nun İlk Tunç Çağı'na tarihlenen tabakasında sadece bir örneğinin Bingöl A/Nemrut Dağı (4c) grubuna ait olduğu belirtilmiştir. Kalkolitik ve İlk Tunç Çağları'na tarihlenen Kül Tepe buluntularında obsidyen

²⁷ Sagona 2014, 30.

²⁸ İngilizcesi 'Chaff Face' olan Saman Yüzlü Mallar İran zamansal dizinlerinde CF olarak gösterilir; buna göre LC kısaltması 'Late Chaff Face' (Geç Saman Yüzlü) terimini yansıtır. Söz konusu geç evre 1-3 şeklinde, erkenden yeniye doğru bir zamansal alt ayrımı içerir; bkz. Helwing 2004.

²⁹ Maziar 2010.

³⁰ Maziar 2021, 53.

³¹ Abedi ve Omrani 2015.

³² Aghalari 2019, 17, Tablo 3.

³³ Renfrew vd. 1966; ayrıca bkz. Güngördü 2010, 18, 19.

³⁴ Aghalari 2019, 17, Tablo 3.

³⁵ Aghalari 2019, 16, Tablo 2

³⁶ Abedi 2015; Aghalari 2019, 19.

ağırlıklı olarak Kafkaslar'daki yataklardan yararlanılmakla birlikte, Van Havzası kökenli obsidyenlerin de kullanıldığı saptanmıştır³⁷ (Harita 3).

Son yıllarda Kuzeybatı İran'da elde edilen obsidyenler üzerinde yapılan yeni analizler Anadolu kökenli obsidyenlerin daha çok Neolitik Çağ'a, Kafkasya kökenli obsidyenlerin ise Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na ait olduğunu düşündürmektedir³⁸. Ayrıca yine kısa bir süre önce yapılan diğer araştırmalarda, Kuzeybatı İran'da Hazar Denizi'nin güneybatısındaki Sarab Bölgesi'nde obsidyen kaynaklarının var olduğu ve bölge yerleşmelerinde bunlardan Neolitik'ten İlk Tunç Çağı sonuna kadar bir miktar yararlandığı saptanmıştır; ancak bu kaynakların sadece yerel gereksinimin bir kısmını karşılayacak kadar küçük olduğu anlaşılmaktadır³⁹.

Erken Kalkolitik Çağ: Dalma Evresi (MÖ. 5.000-4.500)

MÖ. 5. binyılın ilk yarısında, İran'ın Erken Kalkolitik Devri'nde görülen Dalma Kültürü ve çanak çömleği Kuzeybatı ve Batı İran'da oldukça yaygındır⁴⁰. Orta Zagroslar'dan Kuzey Luristan'a, Azerbeycan'da Urmia Gölü Havzası'ndan Kuzey Mezopotamya'ya dek, çok geniş bir bölgede gözlemlenen ve yayıldığı bölgelerde benzer teknik ve üslup özellikleri gösteren bu önemli çanak çömlek grubu, Kuzey İran'ın batısında Urmiye'den Mahidaşt'a, doğusunda ise Kangavar ve Hamrin'e dek dağılım gösterir⁴¹. Bu çanak çömlek grubu Kalkolitik Halaf ve Obeid çanak çömlek grubuyla bir arada bulunabilir. Benzerleri Transkafkasya'da da görülen Dalma çanak çömleği ve kültürü ilk kez Urmiye Gölü'nün güneybatısındaki Dalma Tepe ve Hasanlu'da, 1958'de saptanmıştır⁴². Kül Tepe Jolfa ve Dava Göz'den alınan yeni radyokarbon tarihleri, Kuzeybatı İran'daki Dalma evresi için MÖ. 6.binin ilk yarısını vermektedir. Mevcut tarihler, Dalma geleneğinin MÖ. 6.binin ilk yarısında Kuzeybatı İran'da geliştiğine ve ardından MÖ. 6.binin ikinci yarısında güneye, Orta Zagros'a yayıldığına işaret eder⁴³. Eldeki veriler, özellikle çanak çömlek repertuarı ve radyokarbon tarihleri, Dalma olgusunun Kuzeybatı İran'da Hacı Firuz evresinden (yaklaşık MÖ. 6.000-5.400) sonra, kısa bir boşlukta ortaya çıktığını göstermektedir⁴⁴. Dalma Kültürü'ne ait yeni radyokarbon tarihlerinin (yaklaşık M.Ö. 5.000-4.500), bazı yerleşmelerde geçiş dönemi dediğimiz iki dönem arasındaki bu 400 yıllık boşluğu doldurması olası görünmektedir. Dalma evresinde önceki Hacı Firuz evresine kıyasla, sadece çanak çömlek üretiminin değiştiği anlaşılmaktadır; ancak diğer maddesel kültür öğelerinin sürdüğü görülür⁴⁵ (Resim 4-6).

Geç Kalkolitik Çağ 1: Pisdeli Evresi (Hasanlu VIII/Obeid Sonrası) (MÖ. 4.500-4.300/4.200)

Siyah ya da siyah üstü devetüyü renkli mallarla tanımlanan Pisdeli Kültürü, MÖ. 4.500-4.200 dolaylarında (Obeid sonrası LC1), Urmiye Gölü'nün batı, kuzeybatı ve güneyinde giderek yerini başka mallara bırakır (Resim 7). Hasanlu'da da saptandığı için Geç Kalkolitik Hasanlu VIII olarak da bilinen Pisdeli Kültürü,

³⁷ Renfrew vd. 1966; Abedi 2015; Aghalari 2019, 15, 17-20.

³⁸ Abedi vd. 2015, 327; Aghalari 2019, 20.

³⁹ Orange vd. 2021.

⁴⁰ Helwing 2004.

⁴¹ Dadaneh vd. 2021.

⁴² Cuyler Young 1963, 38.

⁴³ Abedi vd. 2015, 329; Abedi 2017, 70.

⁴⁴ Abedi vd. 2015, 332. Son çalışmalarda, bazı araştırmacıların 400 yıl civarında, kısa bir boşluk olarak değerlendirdiği söz konusu zaman aralığının aslında mevcut olmadığı ve Kuzeybatı İran'da Hacı Firuz Kültürü'nden Dalma Kültürü'ne bir boşluk olmadan geçildiği yönünde yeni verilerin bulunduğu öne sürülmektedir; bkz. Saed Mucheshi 2020.

⁴⁵ Abedi 2017, 79, 80, 82, Table 17 (3).

Hacı Firuz yerleşmesinde de görülür⁴⁶. B. Helwing (2004), Kuzeybatı İran'ın Geç Kalkolitik Çağı için üçlü bir kronoloji önermekte, Pisdeli Tepe'yi en eski buluntu topluluğu olarak Geç Kalkolitik 1'e (LC1; Pisdeli=Hasanlu VIII) koymaktadır. Böylece Pisdeli Tepe Yanık Tepe M, Geoy Tepe N ve M evreleri ve Gijlar C evresinden önce gelmektedir. Yanı sıra Helwing, Geoy Tepe N evresinin gri açık malını Geç Kalkolitik 2 (LC2) 'ye, saman yüzlü malını ise Geç Kalkolitik 2'nin gelişkin evresine koymayı önermektedir. Söz konusu öneri sonraları başka araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür⁴⁷. Boyalı çanak çömleğiyle (Resim 8) tanınan Geç Kalkolitik Çağ Kül Tepe VII tabakasından elde edilen kalibre edilmiş yeni radyokarbon tarihleri, Pisdeli evresi için MÖ. 4500-4300/4200 dolaylarını vermektedir. Dava Göz V'den elde edilen radyokarbon tarihleri de aynı zaman aralığına işaret eder⁴⁸.

Geç Kalkolitik Çağ (LC2-3): Saman Yüzlü Mallar (MÖ. 4.300-3.700)

Kül Tepe Jolfa ve Dava Göz'de yapılan kazılar, Kuzeybatı İran'ın Dalma evresinden sonraki Kalkolitik Çağ kültür gelişimi sorununa yanıt verir niteliktedir. Buna göre, iki belirgin alt dönem ile bu dönemleri yansıtan iki farklı çanak çömlek geleneği tanımlanmıştır: Bunlar Pisdeli (LC1=Kül Tepe VII; Dava Göz II) (MÖ. 4.500-4.200) kökenli, devetüyü üzerine siyah renk boyalı, tipik bir çanak çömlek grubu⁴⁹ ve yaklaşık aynı dönemlerde Transkafkasya (ör. Azerbaycan) ve Doğu Anadolu'da Malatya ve Elazığ Ovaları'na kadar yayılan, erken örneklerine Güneydoğu Anadolu'da Amuk F evresinde raslanan, saman yüzlü mal geleneğini yansıtan çanak çömlek gruplarıdır (LC2 ve 3=Kül Tepe VIB ve VIA; Dava Göz III)⁵⁰ (MÖ. 4.200 – 3.700)⁵¹ (bkz. Resim 3). Kuzeybatı İran'da yapılan son dönem kazılarından elde edilen Obeid sonrası (Post Ubaid) evreye ait arkeolojik bulguların, aslında tipik Obeid kültürünü yansıtmayan bir kökenden geldiği anlaşılmaktadır. S. Gülçur ve C. Marro (2010), MÖ. 4.500-3.800 dönemi için 'Obeid Sonrası (Post Ubaid) terimini kullanmışlardır⁵². Eldeki verilere göre, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da Obeid sonrası saman yüzlü mal kültürleri Mezopotamya ile ilişkilidir, ancak Güney Mezopotamya kökenli Obeid Kültürü'nün tam anlamıyla bir uzantısı değildir. Obeid Kültürü ile doğrudan ilişkili merkezler olasılıkla Yukarı Fırat Bölgesi'nde, Kura Nehri ve Urmiye Gölü'yle sınırlanan bölgede kalmaktaydı. Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mal 1 (LC1) evresinde Keban Bölgesi'nde Norşun Tepe, Korucutepe, Tepecik ve Tülintepe'yle, Habur'da Tepe Gawra XII ve Balikh Bölgesi'nde Tell Zeidan, Hammam et-Turkman IVD ve VA ile ilişkiler kurulabilir. Geç Kalkolitik Saman Yüzlü Mal 2 (LC2) evresinde ise Transkafkasya-Azerbaycan'da Ovcular Tepe, Leyla Tepe, Mentеш Tepe ile, Keban'da Norşun Tepe 2A tabakası buluntularıyla, Habur'da Tepe Gawra XI-IX tabakaları ve Balikh'de Tell Zeidan LC2 ve Hammam et-Turkman ile ilişkiler mevcuttur⁵³. MÖ. 4.binin başlarında Zagros ve Urmia bölgelerinin kültürleri Güney Mezopotamya kültürlerini bire bir alarak özümsememişler, bunun yerine kendi çanak çömlek ve kültür geleneklerini geliştirmişlerdir. Yapılan son araştırmalarla Kuzeybatı İran'da Pisdeli Kültürü'nden saman yüzlü mal geleneğine geçişin kesintisiz olduğu da anlaşılmıştır (LC1=Kül Tepe Jolfa VII, Dava Göz II) - (LC2, LC3=Kül Tepe Jolfa VIB, VIA, Dava Göz III)⁵⁴.

İlk Tunç Çağı (Yanık/Kura-Aras Kültürü)

⁴⁶Voigt 1983.

⁴⁷Danti vd. 2004.

⁴⁸Abedi 2017, 81.

⁴⁹Abedi vd., 2014; Abedi 2017, 81-83.

⁵⁰Marro 2010.

⁵¹Abedi vd. 2014; Abedi 2017, 81.

⁵²Gülçur ve Marro 2012, 325-326.

⁵³Marro 2010, 47-51, Table 1.

⁵⁴Abedi vd. 2014; 2017.

MÖ.4. binyılın ikinci yarısının sonuna doğru, Transkafkasya/Doğu Anadolu kökenli Kura-Aras Kültürü'nü temsil eden insan topluluklarının Aras Nehri'nin güneyine, Kuzeybatı, Batı ve Orta İran'a doğru hareket etmesi sonucunda yeni yerleşmeler kurulmuştur. Bu yerleşmelerin bir kısmı önceden iskan görmemiş alanlara kurulurken diğer bir kısmı da terk edilmiş Kalkolitik yerleşmeler üzerine yapılmıştır. Söz konusu yerleşmelerde kültürün tipik maddi kalıntılarından el yapımı, siyah, kırmızı-siyah, parlak açkılı, zaman zaman grafit astarlı çanak çömlekler (Resim 9) yuvarlak ya da dikdörtgen plan gösteren mimari kalıntılar ve tipik ocak ya da andironlar gün ışığına çıkarılmıştır⁵⁵.

Yanık Kültürü adıyla da anılan Kura-Aras/Erken Transkafkasya Kültürü İran'ın kuzeybatısında, Kermanşah yakınlarındaki Kangavar Vadisi'nde, İran Platosu'nun kuzey bölgelerinde ve kuzeyde Hazar Denizi'nin kıyısı boyunca belgelenmiştir⁵⁶ (Harita 4). Kuzeybatı İran'da Geoy Tepe'de bir stratigrafi kapsamında bulunduğu hafirler önceleri kültürü tam anlayamamış ve ilişkilendirememiştir⁵⁷. Sonraları Yanık Tepe ve Haftavan Tepe'de sistematik olarak saptanan kültüre Burney, Yanık ya da Erken Transkafkasya Kültürü adını vermiştir⁵⁸. Kura-Aras Kültürü İran'da 3 evrede tanımlanır: MÖ. 3.600/3.500-2900 1. evreyi, MÖ. 2.900-2.700/2.600 2. evreyi ve MÖ. 2.700-2.500/2.400 3. evreyi oluşturur⁵⁹. Kültür, Kül Tepe Jolfa'da MÖ. 3.500 yıllarına dek geriye uzanan ilk evresiyle (Kura-Aras I evresi) belgelenmiş, MÖ. 2.900 civarında ise (Kura-Aras II evresi) Kuzeybatı ve Batı İran'a ulaşmıştır⁶⁰.

Kura-Aras Kültürü'nün maddesel kalıntıları Batı İran'da dönemi yansıtan eski kazılardan biri olan Godin Tepe'de Uruk tabakalarının hemen üzerinde yer alır. Bu durumu göçer ya da yarı göçer yaşam süren Kura-Aras insan topluluklarının yayılım hareketleriyle ve Godin Tepe'deki yerleşik halkın söz konusu göçerlerle kurdukları ticari ilişkilerle açıklamak da mümkündür⁶¹.

İlk Tunç Çağı'nda, Kura-Aras Kültürü Kuzeybatı İran'ın genelinde yaygın olmakla birlikte, Solduz Vadisi'nde önemsiz denecek kadar seyrek; Batı İran'daki Zab Havzası'nda ise yok denecek kadar azdır. Zab Havzası'nın bu çağda daha ziyade Mezopotamya ile kültürel ve ticari ilişkiler içinde olduğu bilinir⁶².

Uruk Kültürü'nün özellikle geç evresinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Arslantepe ya da Tepecik gibi yerleşmelerinde de bulunan devrik ağızlı kaseler, Batı İran'ın Mezopotamya'ya komşu, Küçük Zab Havzası'nda yapılan son arkeolojik araştırmalarda da ele geçmiştir⁶³. Bu çanak çömlek Kuzeybatı İran'da, örneğin Urmia Gölü çevresinde henüz saptanmamıştır. Güney Mezopotamya'da Uruk Kültürü'nü yansıtan yerleşmelerde MÖ. 4.binyılın başlarında ortaya çıkan devrik ağızlı kaseler, Uruk Kültürü'yle etkileşim içinde olan Doğu Anadolu gibi diğer bölgelerde MÖ. 4.binin ortalarında kullanılmaya başlar ve İlk Tunç Çağı'nın başlarında da giderek ortadan kalkar⁶⁴. Bölgenin arkeolojik zaman dizininde Geç Kalkolitik Çağ'ı belirleyici öğelerden biri olarak değerlendirildiğinde, devrik ağızlı kaselerin Batı İran Küçük Zab Havzası'nda bulunmasına önemli bir veri gözüyle bakmak gerekir; zira Kuzeybatı ve Batı İran'da bu dönemde Güney Mezopotamya'daki kadar büyük yerleşmeler, coğrafi koşullar ve iklim koşullarının uygun olmaması nedeniyle mevcut değildir. Söz konusu kaselerin ele geçtiği Batı İran yerleşmelerinin, MÖ.

⁵⁵Abedi vd. 2011; Maziar 2019; Yalçın 2020.

⁵⁶Alizadeh vd. 2018b, 463.

⁵⁷Burton Brown 1951.

⁵⁸Burney 1961; 1970; Burney ve Lang 1971, 44, 45.

⁵⁹Maziar 2019; 2021.

⁶⁰Abedi vd. 2014; Alizadeh vd. 2018b; Maziar 2019.

⁶¹Hejebri Noberi vd. 2012.

⁶²Hejebri Noberi vd. 2012, 8, 9.

⁶³Yalçın 2012; Binandeh 2017, 18.

⁶⁴Frangipane 2022, 93, 95, 102, fig.4; Binandeh 2017, 18.

4.binin sonlarına, MÖ. 3.100 yılları dolaylarına gelindiğinde Mezopotamya ile ticari ilişkileri yansıtan ve bu bölgeden gelen ya da bölgeye gidecek malların dağıtım merkezi olduklarını düşünmek olasıdır⁶⁵.

Kura-Aras insan topluluklarının ürettikleri ürünler ve kendi içlerinde ya da ilişkide oldukları dönemin diğer insan topluluklarıyla olan ticari ilişkilerini yansıtan arkeolojik kanıtlar genelde fazla değildir. Kura-Aras Kültürü'nün ev içi üretimi ve ekonomiyi yansıttığı konularında elde edilen veriler giderek çoğalmaktadır⁶⁶. Ancak Kuzeybatı İran'da yapılan bazı yeni kazılarda üretim ve madencilikle ilgili etraflı verilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu kazılardan en verimli Kuzeybatı İran'da, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırına oldukça yakın bir konumdaki Kohne Shahar'dır. Yerleşmede açığa çıkarılan Kura-Aras Kültürü tabakalarında iş bölümlü, uzmanlaşmış bir üretimin var olduğuna işaret eden çanak çömlek, madencilik, dokuma ve ürün saklama ile ilgili, genelde yuvarlak mimari planlı ışıklar ve bunlarla ilintili buluntular gün ışığına çıkarılmıştır⁶⁷. Kura-Aras tabakalarında saptanan konut, ışık ve depolama alanlarının ayrı düzen gösterme olgusu, dönem toplumundaki sosyal hiyerarşi, toplum düzeni, hammadde sağlanması ve tahıl depolama gibi, toplum yapısı ve üretimin çeşitli yönleri ile ilgili veriler, bu konularda yeni görüşlerin oluşmasının önünü açar niteliktedir⁶⁸.

Komşu bölgelerde olduğu gibi, Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürü'nün nasıl sona erdiği konusu tartışmalara yol açmakla birlikte, bu sonla ilgili kurgulardaki seçenekler fazla değildir. Örneğin, Nadir Tepesi'nden elde edilen arkeolojik veriler, o bölgede toplumsal çatışmalara işaret eden bir sonu destekler gibi görünmekte, Muğan ve çevresindeki yerleşmeler de bu tarz bir son senaryosunu desteklemektedir⁶⁹. Kohne Shahar'dan elde edilen kanıtlar, yerleşmenin şiddet içermeyen bir sona uğradığına ya da planlı bir şekilde terk edildiğine işaret etmektedir⁷⁰. Khoda Afarin Ovası'ndaki Kohne Tepesi ve çevre yerleşmelerde de Kura-Aras Kültürü herhangi bir yıkıma işaret etmeksizin, aniden son bulur⁷¹. Kura-Aras Kültürü'nün yayıldığı İran'a komşu bölgelerde ise yeni göç dalgalarıyla gelen insan topluluklarının yerli Kura-Aras halklarıyla bir arada yaşadığını destekleyen kanıtlar mevcuttur⁷².

Kuzeybatı İran'da, Kura-Aras yerleşmeleri üzerinde ele geçen çanak çömlek, İlk Tunç Çağı'nı izleyen dönemde söz konusu kültürün çanak çömlek geleneğinin kesildiğine işaret eder. Farklı olan bu çanak çömlek üslubu Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Orta Tunç Çağı'nın erken evresindeki çanak çömlek topluluklarıyla benzerlik gösterir⁷³.

Toparlamak gerekirse, Önasya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, İran'da da Geç Kalkolitik Çağ sonu ve İlk Tunç Çağı hiyerarşik düzenli, iş bölümlü, karmaşık toplumların oluşumun doğru önemli bir dönüm noktasını temsil eder⁷⁴. MÖ.3.500-2.400 arası dönem Mezopotamya'da Geç Uruk ve Erken Hanedan I-III dönem ayırımalarında, İran'da ise Proto-Elam ve Susa IV dönemlerinde ifade bulur. Bu iki komşu bölgede hemen hemen eşzamanlı olarak ekonomik, politik, ticari ve sosyal değişimler meydana gelir. Bu dönemde giderek kentleşme, üretimde özelleşme ve toplumsal hiyerarşik düzenler yerine oturur⁷⁵. Ancak doğal çevre ve buna bağlı biçimlenen yaşam koşulları nedeniyle, Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'daki

⁶⁵Binandeh 2017, 18.

⁶⁶Palumbi 2008; Yalçın 2020.

⁶⁷ Alizadeh vd. 2018a.

⁶⁸ Alizadeh vd. 2015; Alizadeh vd. 2018a.

⁶⁹Alizadeh vd. 2018b.

⁷⁰Alizadeh vd. 2018a.

⁷¹Maziar 2019, 63, 64; Alizadeh 2018b, 475.

⁷²Puturidze 2003; Yalçın 2012.

⁷³Abramishvili ve Orthmann 2008; Özfirat 2008; 2009; Alizadeh vd. 2018b.

⁷⁴Hole 1966, 605; Rothman 2001; Frangipane 2007; 2010, 27, 35; Maziar 2021, 51.

⁷⁵Algaze 1989, 585-591; 1993; Frangipane 2000, 228, 229; Rothman 2002a; 2002b; Maziar 2021, 51.

kırsal ve dağlık bölgelerde söz konusu değişimler bütününe meydana gelmemesi, bu bölgeleri güneyden farklı, ayrı bir konuma sokar⁷⁶.

Orta Tunç Çağı

Transkafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı/Batı İran'da Kura-Aras Kültürü'nün sona ermesi ve Orta Tunç Çağı'na geçiş (MÖ. yaklaşık 2.400-2.000), birbirinden biraz farklı süreçler gösterir. Örneğin, Doğu Anadolu'da Keban Bölgesi ya da Elazığ Ovası'nda Norşuntepe ve Tepecik gibi yerleşmelerde Karaz/Kura-Aras çanak çömleğinin MÖ.2.000'den kısa bir süre sonra da sürdüğü belgelenmiştir⁷⁷. Erzurum-Sos Höyük'te Kura-Aras çanak çömleğinin Transkafkasya Martkopi ve Bedeni kültürlerinin çanak çömleğiyle bir arada, ancak azalarak, MÖ. 1.800'e kadar devam ettiği saptanmıştır⁷⁸. Kura-Aras çanak çömleğindeki süreklilik Gürcistan'da, Erken Kurganları ile bilinen Martkopi kültür bölgesinde de görülür⁷⁹. Ancak Ermenistan'da, yine MÖ. 3. binin ikinci yarısına tarihlenen Gegahrot'da, yerleşme aniden terk edilmiş ve evlerin içindeki günlük kullanım eşyaları da yerlerinde kalmış halde ele geçmiştir⁸⁰; burada Kura-Aras geleneklerinin ve çanak çömleğinin süregeldiği ya da yeni yerleşenlerin gelenekleriyle bir arada bulunduğu konusunda hiç bir veri mevcut değildir. Gürcistan ve Ermenistan'daki diğer bazı yerleşim yerlerinde Kura-Aras evresinden Martkopi-Bedeni kültür evresine kademeli olarak geçildiği konusunda bazı verilere ulaşılmıştır⁸¹.

Bu veriler değerlendirildiğinde, Transkafkasya'da bu dönemde yeni olan insan topluluklarının belirli bir süre Kura-Aras toplulukları ile bir arada yaşadıklarını sonucu çıkmaktadır⁸². Bununla birlikte, E. Rova (2014) gibi bazı araştırmacılar, bölgede farklı insan topluluklarının bir arada yaşama kavramını destekleyen kanıtların oldukça zayıf olduğunu da düşünmektedir⁸³.

MÖ. 1.700-1.500'lerde, yani Orta Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, Transkafkasya ve Doğu Anadolu'da üç ana çanak çömlek grubunun egemen olduğu görülür. Bunlar Ermenistan kökenli Karmir Berd, Karmir-Vank (Kızıl Vank, Van-Urmiye olarak da bilinir) ve Sevan Uzerlik gruplarıdır⁸⁴. Yine yaklaşık aynı dönemde Urmiye mahal olarak bilinen çanak çömlek Urmiye Havzası boyunca yayılmış ve Haftavan Tepe VIB'de bulunmuştur⁸⁵ (Resim 10). Genel benzerliğe rağmen Urmiye malları farklı yöresel isimlerle anılır. Abedi vd. (2014) Urmiye çanak çömlek grubunu, Doğu Gürcistan'da Trialeti-Vanadzor grubu ile karşılaştırmakla birlikte, söz konusu çanak çömleğin daha geç olduğu bezek karşılaştırmaları yoluyla anlaşılmaktadır⁸⁶.

Bu dönemde ovalardaki eski yerleşmeler tümüyle terk edilip yıkılmamıştır⁸⁷. Transkafkasya'nın daha kurak yerleri ve steplerinde Orta Tunç Çağı'na tarihlenen pek çok yerleşme vardır. Ancak bu yerleşmelerin kültür

⁷⁶ Maziar 2019; 2021, 51.

⁷⁷Yalçın 2012.

⁷⁸Sagona 2000.

⁷⁹Sagona 2000; Sagona ve Sagona 2000.

⁸⁰ Alizadeh vd. 2018b

⁸¹ Badalyan vd. 2009; Smith 2012; Alizadeh vd. 2018b.

⁸²Puturidze 2003.

⁸³Rova 2014, 67.

⁸⁴Kushnareva 1997; Smith 2012; Özfirat 2002.

⁸⁵ Edwards 1986.

⁸⁶ Abedi vd. 2014.

⁸⁷Özfirat 2006.

dolguları ince sayılır. Bu durum yerleşme ya da höyüklerin bu dönemde kısa süreli kullanıldıklarına işaret etmektedir⁸⁸.

Söz konusu kültürlerle mensup insan topluluklarının yarı göçer ya da göçebe yaşam tarzları, giderek yerleşik yaşama geçmiş, tarım ve hayvancılıkla uğraşan Karaz/Kura-Aras ya da Erken Transkafkasya kültürlerinin insan topluluklarının yaşam tarzından temelde farklıdır⁸⁹. Makalemizde ele alınan Kuzeybatı İran'da, Haftavan Tepe, Geoy Tepe'de ve kısmen Dinkha Tepe'de, Azerbaycan-Uzerlik Tepe, Kül Tepe ve Nahçevan'da Şahtahtin'de Orta Tunç Çağı'nın söz konusu, tipik özellikleri gözlemlenir. Dinkha Tepe'de Orta Tunç Çağı'na tarihlenen 3 sandık mezar ve bir çocuk mezarı bulunmuştur⁹⁰.

Van-Urmiye çanak çömleğinin yanı sıra, Kuzey Suriye kökenli Habur çanak çömleğinin Dinkha Tepe'de bulunması uzun mesafe ilişkilerine işaret eder. Söz konusu çanak çömlek MÖ.3.binyılın sonlarından başlar ve MÖ.2. binyıl boyunca geniş bir alana yayılır. Urmiye Havzası'nda bulunan Habur malları gölün güneybatı kesiminde ele geçmiştir. Söz konusu çanak çömlek geleneği muhtemelen Zagroslar'ın geçitleri aracılığıyla Mezopotamya ulaşması daha kolay olan birkaç yerde saptanmıştır. Dinkha Tepe'de, bir mezarda ele geçen bazı bölge dışı buluntuların kültür bölgeleri arası ilişkilere kanıt oluşturduğu da belirtilmelidir⁹¹. Bazı araştırmacıların Dinkha Tepe'yi olası bir kalay ticareti merkezi şeklinde tanımlaması Afganistan-İran-Mezopotamya bağlantılı, uzun mesafe ticaretiyle ilgili olarak yorumlayan önerileri de dikkat çekicidir⁹². Kuzeybatı İran'da, Tunç Çağları'na tarihlenen mezarların bulunduğu yerler dışında, Orta ve Geç Tunç Çağları ile Demir Çağı hakkında pek bir şey bilinmemektedir.

Sonuç

Yapılan iklim araştırmalarında, Kuzeybatı İran'ın çevre koşullarının Urmiye Gölü'nün kuruluşu nedeniyle MÖ.7.000'e kadar insan gruplarının yaşamasına ve yerleşik düzene geçişe elverişli olmadığı düşünülmektedir; dolayısıyla bölgenin ıssız olduğu ve Epi-Paleolitik ya da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'ın yaşanmadığı varsayılmaktadır. Geç Neolitik Çağ'a gelindiğinde, dıştan bazı etkiler almakla birlikte, bu havzadaki Neolitik sürecin bölge içinde gerçekleştiği görülmektedir. Urmiye Gölü Havzası'nda çanak çömlek yoluyla kültürler ve bölgeler arası etkileşimin olabileceği konusu hala tartışmalıdır; ancak Aras Nehri'nin güney kesiminde Neolitik Çağ'da Şulavari-Şomutepe geleneğinin ve Erken Kalkolitik'te ise Sioni geleneğinin varlığı, Güneydoğu Ermenistan ile bağlantılara işaret etmektedir. Söz konusu erken çağlarla ilgili araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır. Geç Neolitik ve Kalkolitik çağlarda sınırlı da olsa Urmiye Gölü Havzası, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Ermenistan bölgeleri arasındaki bağlantıları, obsidyen ticareti yoluyla tanımlamak mümkündür. İlk Tunç Çağı'na gelindiğinde, birden fazla kaynaktan gelen obsidyen kullanımına havzanın kuzeyindeki Kül Tepe Jolfa işaret etmektedir.

Erken Kalkolitik Çağ'da Dalma çanak çömlek kültürünün İran Platosu'nun batısına, Kermanşah'a, Irak'ın Diyala bölgesine'de ise Hamrin'e kadar yayılması, bu dönemde bu bölgeler arasında yoğun bir kültürel ilişkinin olduğuna işaret eder. Geç Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu'da Van ve Bitlis kaynaklarından gelen obsidyenin Kuzeybatı İran'da kullanılmış olmasının yanı sıra, Güney Mezopotamya ve Doğu/Güneydoğu Anadolu'da yaygın olan saman yüzlü malların araştırılan yerleşmelerin kültür kontekstlerinde bulunması yine bölgeler arası kültürel ilişkilerin yoğun yaşandığını kanıtlamaktadır. Urmiye Gölü Havzası'nın yanı

⁸⁸Kushnareva 1997, 207, 208.

⁸⁹Özfirat 2006, 162.

⁹⁰Edwards 1986

⁹¹Rubinson 1991.

⁹²Hamlin 1971, 306, 308; Rubinson 1991, 389.

sıra, Aras Nehri'nin güneyde inşa edilen Khoda Afarin baraj havzasının su toplama alanındaki Kohne Tepe, Kähne Pāsgāh gibi bazı yerleşmelerde Geç Kalkolitik Çağ'da sınırlı olarak Sioni çanak çömleği bulunmuştur.

İlk Tunç Çağı'nda Kuzeybatı İran'da, Transkafkasya ve Doğu Anadolu'dan Güneydoğu Anadolu, Suriye'nin batısı ve Levant Bölgesi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyada Kura-Aras kültürü, kültürün çanak çömleği ve mimarisi yaygın biçimde saptanmıştır. Kültür Kuzeybatı/Batı İran'da Yanık Kültürü adıyla da anılır. Ancak Kuzeybatı ve kısmen Batı İran'da kültür bölgesel farklılıklar da göstermekte ve diğer yayılım bölgelerinden biraz daha farklı tarihlerde son bulunmaktadır. Örneğin, Kura-Aras Kültürü'nün Kohne Shahr'da barışçıl bir şekilde ve Nadir Tepe'de ise belki de dıştan bir tehdide işaret edebilecek, olası bir yangınla bittiği anlaşılmaktadır. Bu kültür, iyi araştırılarak tanımlandığı Yanık Tepe'de, kültürün ortadan kalktığı evrede sona ermiştir.

Orta Tunç Çağı Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü Havzası'nda mezarlıklar ve az sayıda yerleşim yeriyle temsil edilmekte, bu buluntu yerleri Urmiye boyalı çanak çömlek geleneğine dayanarak tanımlanmaktadır. Kura-Aras Kültürü'nün erken dönemlerde araştırılmış olduğu Geoy Tepe'de, Orta Tunç Çağı'na ait arkeolojik kalıntılar Kura-Aras III tabakasının üzerinde yer alır. Haftavan Tepe'de (Haftavan VI), Orta Tunç Çağı boyalı çanak çömlek geleneği ile temsil edilmektedir. Burada dönemle ilgili mimari kalıntılara rastlanmamıştır. Orta Tunç Çağı'nın bölgeye tipik bir yansıması da kökeni erken dönemlere dayanan, Transkafkasya Kurgan kültür geleneğinin görülmesidir. Bu çağda Doğu Anadolu'da da görülen Kurgan Kültürü'ne ait buluntular Kuzeybatı İran'da ağırlıklı olarak yerleşim yerlerinden bilinmektedir. Orta Tunç Çağı'na ait buluntular Haftavan Tepe VIB tabakasından, Mugan Ovası'nda Nadir Tepe ve Khoda Afarin Barajı Havzası'nda Kohne Tepe, Geoy Tepe (4 mezar), Dinkha Tepe (4 mezar) ve Gilvan'da saptanmıştır. Urmiye Gölü Havzası'nda Orta Tunç Çağı, Van-Urmiye boyalı çanak çömlek geleneğiyle temsil edilir. Yanı sıra, Habur boyalı çanak çömlek geleneği de mevcuttur, ancak bu çanak çömlek grubunun örneklerine sadece Dinkha Tepe'de rastlanmıştır. Bu durum sınırlı da olsa, dönemde bölgenin Mezopotamya ile kültürel ilişkilerinin bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak bu yazımızda Kuzeybatı İran Bölgesi'nin tarihöncesi dönemlerini günümüze dek yapılan arkeolojik araştırmalar ışığında ana hatlarıyla özetlemek amaçlanmıştır. Bunu yaparken özellikle Doğu Anadolu ve Transkafkasya gibi komşu bölgelerle ilişkiler ön planda tutulmuştur. Bu özet değerlendirme günümüz araştırma sonuçlarını yansıtmakta olup gelecek yıllarda yapılacak kapsamlı projelerden elde edilecek yeni bulgularla tekrar güncellenmelidir.

MAKALEDE KULLANILAN HARİTA, TABLO VE RESİMLERİN LİSTESİ

Harita 1: İran ve İran'ın Kuzeybatı Bölgesi (Adham vd. 2020, 13, Harita 6'dan değiştirilerek uygulanmıştır; haritayı uyarlayan: Fatemeh Zabanband).

Harita 2: Metinde Adı Geçen Bazı Yerleşim Yerlerini Gösterir Harita (Maziar 2019, 56, Harita 1'den değiştirilerek uygulanmıştır; haritayı uyarlayan: Fatemeh Zabanband). 1. Nadir Tepesi, 2. Köhne Pāsgāh Tepesi, 3. Kohne Tepesi, 4. Kül Tepe Jolfa, 5. Köhne Shahar (Ravaz), 6. Baruj, 7. Dava Göz, 8. Haftavan Tepe, 9. Ahrendjān Tepe, 10. Gijlar, 11. Geoy Tepe, 12. Dinkha Tepe, 13. Dalma, 14. Pisdeli, 15. Hacı Firuz, 16. Hasanlu, 17. Yanık Tepe.

Harita 3: Anadolu ve Ermenistan Obsidyen Yatakları ve Obsidyen Buluntuların Ele Geçtiği Yerleşim Yerleri (Zare vd. 2020'den değiştirilerek uygulanmıştır; haritayı uyarlayan: Fatemeh Zabanband). 1. Nemrut Dağ 2. Bingöl A 3. Meydan Dağ 4. Tendürek 5. Godedzor 6. Syunik 7. Kül Tepe Jolfa 8. Yanık Tepe 9. Ahrendjān 10. Hasanlu 11. Hacı Firuz 12. Pisdeli.

Harita 4: Kura-Aras Kültürü'nün Önasya'daki Dağılımı (Alizadeh vd. 2018, 128, Harita 1).

Tablo 1: Kuzeybatı İran Kültürleri'nin Kronoloji Tablosu (Rubinson 1991; Danti vd. 2004; Kroll 2017; Abedi 2017, 73, Tablo: 1; Maziar 2019, 55, Tablo: 1). Kısaltmalar: KPT: Köhne Pāsgāh Tepesi; KT: Kohne Tepe; NT: Nadir Tepe; KSH; Köhne Shahar; GK: Geç Kalkolitik; İTÇ: İlk Tunç Çağı; KA: Kura-Aras, LC: Geç Saman Yüzlü.

Resim 1: Hacı Firuz, Geç Neolitik Çağı Çanak Çömleği a,-b, d-h: (Voigt 1983, 119 f. 78b, 122 f. 80b, 125 f. 82i, 129 f.84 f,h, 134 f. 87e,c, 140 f. 90b); c: <https://i.redd.it/rgwotqm7hfi81.jpg>, 14.02.2023, 11:00.

Resim 2: Aras Nehri Havzası Neolitik ve Kalkolitik Çanak Çömlek Parçaları (Maziar 2021, 50, Resim: 3)

Resim 3: Geç Neolitik/Kalkolitik Geçiş Evresi: Dava Göz (Abedi 2017, 74, Resim: 7).

Resim 4: Kül Tepe VIII Dalma Çanak Çömleği (Abedi 2016, 65, Resim: 5).

Resim 5: Dalma Baskı Bezek ve Boyalı Çanak Çömleği (Alden vd. 2021, 3, 10, 11, 12, Resim: 2, 8, 9, 10). a: Parmak Baskı Bezek (Fingertip Impressed), b: Baskı Bezek (Jab-and-Daub Impressed), c: Baskı-Tarak Bezek (Jab Impressed Comb), d: Sokma Bezek (Stick Impressed), e: Yatay Çöp Baskı (Side of Stick), Angob ve Baskı (Englobed and Impressed), f ve h: Baskı Bezek (Impressed).

Resim 6: Dalma Tepe Boyalı Tüm Kaplara Örnekler (Alden vd. 2021, 12, Resim: 10).

Resim 7: Geç Kalkolitik Boyalı Çanak Çömleklerin Karşılaştırılması (Helwing 2004, 19, Resim: 1).

Resim 8: Pisdeli'nin Boyalı Çanak Çömlek Geleneği: Kül Tepe VII (Abedi 2016, 67, Resim: 6).

Resim 9: Kohne Shahar'da İlk Tunç Çağı Tabakalarındaki Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Alizadeh vd. 2018a, 134, Resim: 7).

Resim 10: Urmiye Boyalı Çanak Çömlek Geleneği: a: (Burton Brown 1951), b: (Rubinson 2004, 674, Resim: 1), c: (Edwards 1983, 159, 161, 175, 187, Resim: 78, 86, 92, 94).

KAYNAKÇA

- Abedi, A. (2015). A Review of Obsidian Studies in Iran, Provenance, the Source and Prehistoric Obsidian Artifacts, Researches and Questions. (Morori bar Motale-ye Obsidyen dar Iran, manshayābi Maāden ve Obsidyenhā-ye Bastani, Pazhoheshha ve Porseshhā-ye mocud). *Journal of Research on Archaeometry* (1), 55-85. (In Persian with English Summary).
- Abedi, A. (2016). New Evidence from Neolithic to Achaemenid Periods in North-Western Iran: Excavations at Kul Tepe (Hadishahr), Second Preliminary Report (2013). *Iranian Journal of Archaeological Studies*. (6), 59-82.
- Abedi, A. (2017). Iranian Azerbaijan Pathway from the Zagros to the Caucasus / Anatolia and Northern Mesopotamia: Dava Göz, a New Neolithic and Chalcolithic Site in NW Iran. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. 17 (1), 69-87. doi: 10.5281/zenodo.258086.
- Abedi, A., Khatib Shahidi, H., Chataigner, Chr., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hosseinzadeh, J. ve Ebrahimi, Gh. (2014). Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies* (51), 33-165.
- Abedi, A., Omrani, B., (2015). Kura-Araxes Culture and Northwestern Iran New Perspectives from Kul Tepe Jolfa (Hadishahr). *Paléorient* (41), 55-68.
- Abedi, A., Omrani, B. ve Karimifar, A. (2015). Fifth and Fourth Millennium BC in North-Western Iran: Dalma and Pisdeli revisited. *Documenta Praehistorica* (XLII), 321-338. Doi: 10.4312/dp.42.23.
- Abramishvili, M., Orthmann, W. (2008). Excavations at Sajoge, 2003: Preliminary Report. A. Sagona, M. Abramishvili (Eds.), *Archaeology in Southern Caucasus: Perspectives from Georgia*. *Ancient Near Eastern Studies* (19). Leuven-Paris-Dudley MA (Peeters), 275-289.
- Adham, D., Moradi-Asl, E., Dorosti, A. ve Khayatzadeh, S. (2020). Spatial Autocorrelation and Epidemiological Survey of Visceral Leishmaniasis in an Endemic Area of Azerbaijan Region, the Northwest of Iran. *PLOS ONE* 15 (8), 1-13.
- Aghalari, B. (2019). Arkeolojik Verilerin Işığında Anadolu - İran Arasında Obsidyen Dolaşımı. *TÜBA - AR* (25), 11-26. doi: 10.22520/tubaar.2019.25.001.
- Ajorloo, B. (2012). Ancient Climate of the Iranian Plateau in the Neolithic Age, *Iranian Studies* (Pazhuhes - ha - ye İranshenasi). 2 (1), 1-20 (In Persian).
- Ajorloo, B. (2013). The Early Neolithic Period in the Urmia Lake Region. A Prospect of Neolithization and Impression of Zagros Traditions. *jocO quarterly*, 1(1); 31-40.
- Ajorloo, B. (2016). The Early Pottery Neolithic Tradition of the Salmās Plain in Azerbaijan, Northwestern Iranian Plateau. Hans Georg K. Gebel and Reinder Neef (Ed.). *Studies in Early Eastern Production, Subsistence, and Environment* (18), 149-168. Berlin.

- Alden, J., Minc, L., Buehlman-Barbeau, S. ve Stein, G. (2021). Dalma Ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, Compositional, and Petrographic Evidence for Trans – Zagros Interaction during the Terminal Ubaid / Late Chalcolithic. *Journal of Archaeological Science: Reports*, (39), 1-23. doi: org/10.1016/j.jasrep.2021.103168.
- Algaze, G. (1989). The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization. *Current Anthropology* 30 (5), 571-608.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk World System*. Chicago.
- Alizadeh, K., Eghbal, H. ve Samei, S. (2015). Approaches to Social Complexity in Kura –Araxes Culture: A View from Köhne Shahar (Ravaz) in Chaldran, Iranian Azerbaijan. *Paléorient*, (41), 37–45.
- Alizadeh, K., Samei, S., Mohammadkhani, K., Heidari, R. ve Tykot, R. H. (2018a). Craft Production at Köhne Shahar, a Kura–Araxes Settlement in Iranian Azerbaijan. *Journal of Anthropological Archaeology* (51), 127–143. doi: org/10.1016/j.jaa.2018.06.006.
- Alizadeh, K., Maziar, S. ve Mohammadi, R. (2018b). The End of the Kura-Araxes Culture as Seen from Nadir Tepesi in Iranian Azerbaijan. *American Journal of Archaeology* 122 (3), 463-477. doi: 10.3764/aja.122.3.0463.
- Badalyan, R. S., Avetisyan, P. ve Smith, A. T. (2009). Periodization and Chronology of Southern Caucasia: from the Early Bronze Age through the Iron III period. A.T. Smith, R. S., Badalyan ve P. Avetisyan (Eds.), *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies*. Vol.1. The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghka-hovit Plain, Armenia. The Oriental Institute Publications 13 Chicago (University of Chicago Press), 33-93.
- Binandeh, A., (2017). Late Chalcolithic Period in Little Zab Basin, Northwestern Iran. A. Abedi ve M. Razani (Ed.), *The International Symposium on the Archaeology and Archaeometry of the Chalcolithic and Bronze Ages in Northwest Iran and South Caucasus, Abstract Book*. Tabriz Islamic Art University. Iran.
- Bottema, S. (1986). A Late Quaternary Pollen Diagram from Lake Urmia (Northwestern Iran). *Review of Palaeobotany and Palynology* 47 (3, 4), 241-247.
- Burton Brown, T. (1951). *Excavation in Azarbaijan 1948*. London.
- Burney, C. A. (1961). Excavation at Yanik Tepe, North-West Iran. *Iraq*, 23 (2), 138-153.
- Burney, C. A. (1970). Excavation at Haftavan Tepe 1968: First Preliminary Report. *Iran*, 8, 157-171.
- Burney, C. A., Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus*. London (Weidenfeld and Nicolson).
- Cuyler Young, T. Jr. (1963). Dalma Painted Ware. *Expedition* (Winter), 38-39.
- Dadaneh, M. Z., Renette, S., Mucheshi, A. S. (2021). Connections Between The Northern Zagros and Mesopotamia During the Fifth Millennium BCE: New Insights from Tepe Namashir in Western Iran. *Origini* (45), 7-94.
- Danti, M. D., Voigt, M. M. ve Dyson, R. H. Jr. (2004). The Search for the late Chalcolithic / Early Bronze Age transition in the Ushnu-Solduz Valley, Iran. A. Sagona (ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*. (Ancient Near Eastern Studies Supplement 12), Louvain (Peeters), 583–616.
- Edwards, M. R. (1981). The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware). *Iran* (19), 101-140.

Edwards, M. R. (1983). Excavation in Azerbaijan (Northwestern Iran) Vol.1, Haftavan, Period VI, BAR International Series 182. Oxford (British Archaeological Reports).

Edwards, M. R. (1986). Urmia Ware and Its Distribution in North-Western Iran in the Second Millennium B.C: Review of the Results of Excavations and Surveys. *Iran* (24), 57-77.

Frangipane, M. (2000). The Development of Administrative System from Collective to Centralized Economies in the Mesopotamian World. G. Feinman ve L. Manzanilla (Eds.), *Cultural Evolution: Contemporary Viewpoints*. New York (Kluwer Academic/Plenum Publications), 215-234.

Frangipane, M. (2007). Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia. *World Archaeology* 39 (2), 151-176.

Frangipane, M. (2010). Rise and Collapse of the Late Uruk Centres in Upper Mesopotamian and Eastern Anatolia. Some Theoretical Remarks, *Scienze dell'Antichità* (15), 25-41, Rome.

Frangipane, M. (2022). Archaeological Evidence of the Political Economy in Pre-State and Early State Societies in the Near East. Mesopotamia and Anatolia, Some Remarks and Comparisons. M. Frangipane, M. Poettinger ve B. Schefold (eds.), *Ancient Economies in Comparative Perspective*, *Frontiers in Economic History*, İsviçre (Springer), 91-110. https://doi.org/10.1007/978-3-031-08763-9_6.

Gülçur, S. ve C. Marro (2012). The View from the North: Comparative Analysis of the Chalcolithic Pottery Assemblages from Norşuntepe and Ovçular Tepesi. C. Marro (Ed.), *After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*. Papers from the Post-Ubaid Horizon in the Fertile Crescent and Beyon. International Workshop held at Fosseuse, 29th June-1st July 2009, Paris: De Bocard, 305-353.

Güngördü, V. F. (2010). Obsidian, Trade and Society in the Central Anatolian Neolithic. A Master's Thesis. Department of Archaeology Bilkent University, Ankara.

https://www.academia.edu/393048/Obsidian_Trade_and_Society_in_the_Central_Anatolian_Neolithic

Hamlin, C. (1971). Early Second Millennium Ceramic Assemblage of Dinkha Tepe. *Iran* (12), 125-153.

Hejebri Noberi, A., Binandeh, A., Neyestani, A. ve Nasab, H. V. (2012). A New Archaeological Research in Northwestern Iran: Prehistoric Settlements of Little Zab River Basin. *The International Journal of Humanities* 19 (2), 27-42.

Helwing, B. (2004). The Late Chalcolithic Period in the Northern Zagros: A Reappraisal of the Current Status of Research. M., Azarnoush (ed.), *Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region: Tehran* (Iranian Center for Archaeological Research), 11-23.

Hole, F. (1966). Investigating the Origins of Mesopotamian Civilization: An ecological approach suggests interrelated factors that may have triggered the emergence of civilization. *Science* 153 (3736), 605-611.

Kelts, K., Shahrabi, M. (1986). Holocene Sedimentology of Hypersaline Lake Urmia, Northwestern Iran. *Palaeogeography Palaeoclimatology Palaeoecology*, 54 (1), 105-130.

Kırçışek, A. (2010). Urmiye Gölü Havzası'nın Fiziki Coğrafyası, Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Kroll, S. (2005). Early Bronze Age Settlement Patterns in the Orumiye Basin. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* (37), 115-121.

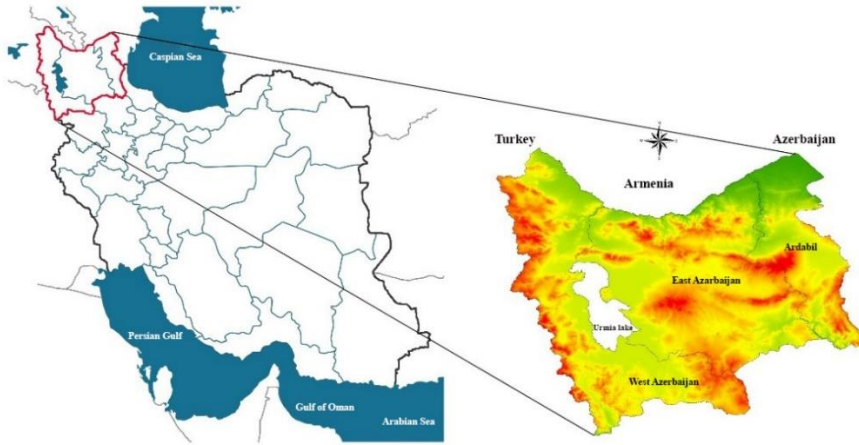
- Kushnareva, K. Kh. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eight to the Second Millennium B.C.* Michael, H. N. (Çev.). University of Pennsylvania Museum Monograph 99. University of Pennsylvania Museum. Philadelphia.
- Marro, C. (2010). Where did Late Chalcolithic Chaff – Faced Ware Originate? *Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the dawn of urban civilization (ca 4500 – 3500 BC)*, *Paléorient* (36), 35–55.
- Maziar, S. (2010). Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, Northwest Iran: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies* (47), 165-193. doi: 10.2143/ANES.47.0.2051623
- Maziar, S. (2019). Iran and the Kura-Araxes Culture Tradition, So Near and Yet So Far. J.-W. Meyer, E. Vila, M. Mashkour, M. Casanova ve R. Vallet (Eds.), *The Iranian Plateau during the Bronze Age. Development of Urbanisation, Production and Trade*. Lyon (Mom Editions), 51-74.
- Maziar, S. (2021). Geographical Proximity and Material Culture; the Interplay between Syunik and the Southern Part of the Araxes River Basin in the 6th to the 3rd Millennium BC. *Quaternary International* (579), 42-58.
- Muscarella, O. (1994). North-Western Iran: Bronze Age to Iron Age. A. Çilingiroğlu ve D. H. French (Ed.), *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 1990*. BIAA Monograph (16). 139-155.
- Omrani, B., Khatib Shahidi, H. ve Abedi, A. (2011). Early Bronze Age, New Migrants and the Beginning of Township in Azerbaijan, NW Iran. *Iranica Antiqua* (47), 1-28. doi: 10.2143/IA.45.0.0000000.
- Orange, M., Abedi, A., Le Bourdonnec, F.-X., Vosough, B., Ebrahimi, G., Razani, M. ve Marro, C. (2021). Consuming Local: The New Obsidian Source of Ideloo (Northwestern Iran) and First Evidence of Use by Neighbouring Prehistoric Communities. *Geoarchaeology* (36), 266-282. doi: 10.1002/gea.21829.
- Özfirat, A. (2002). Van-Urmia Painted Pottery from Hakkari. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* (34), 209-228.
- Özfirat, A. (2006). The Middle Bronze Age Settlement Pattern of Eastern Anatolian High Plateau: In the Light of New Evidence. D. L. Peterson, L. M. Popova ve A.T, Smith (Eds.), *Beyond the Steppe and the Sown. Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology*. *Colloquia Pontica* (13), 160–171. Leiden-Boston (Brill).
- Palumbi, G. (2008). *The Red and Black: Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC*. *Studi di Preistoria Orientale* 2. Rome: Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Sapienza Università di Roma. Roma.
- Puturidze, M. (2004). Social and Economic Shifts in the South Caucasian Middle Bronze Age. A. T. Smith ve K.S. Rubinson (Eds.), *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*. Cotsen Institute of Archaeology, UCLA Social Sciences Division, Los Angeles, 111-127.
- Renette, S. (2022). Defining Dalma: an Incipient Mountain Identity? *Paléorient* 48 (1), 131-153.
- Renfrew, C., Dixon, J. E., Cann, J. R. (1966). Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East. *Proceedings of Prehistoric Society* (32), 30-72.

- Rothman, M. S. (2001). The Local and the Regional, an Introduction. M. S. Rothman (Ed.), *Uruk, Mesopotamian and Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation*. Oxford (James Currey), 3-26.
- Rothman, M. S. (2002a), Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation. J. N. Postgate (Ed.), *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*, Iraq Archaeological Reports 5. 49-77. Wiltshire.
- Rothman, M. S. (2002b). Tepe Gawra: The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq. University Museum Monograph 112. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. Philadelphia.
- Rova, E. (2014). The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region: An Overview. *Paléorient* 40 (2), 47-69.
- Rubinson, K. (1991). A Mid-Second Millennium Tomb at Dinkha Tepe. *American Journal of Archaeology*, 95(3), 373-394.
- Rubinson, K. (2004). Dinkha Tepe, Iran, and so-called Urmia Ware. *Ancient Near Eastern Studies* (12), 661-676.
- Rubinson, K. (2005). Second Millennium BC. Painted Potteries and Problems of Terminologies. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Und Turan* (37), 133-138.
- Sagona, A. (1984). The Caucasian Region in the Early Bronze Age. BAR International Series 214, Oxford (John and Erica Hedges / Archaeopress).
- Sagona, A. (2000). Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional chronology for Northeast Anatolia. C. Marro ve H. Hauptmann (Ed.), *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires*, Paris (de Boccard), 329-373.
- Sagona, A. (2014). Rethinking the Kura-Araxes Genesis. *Paléorient* 40 (2), 23-46.
- Sagona, A., Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies* (37), 56-127.
- Saed Mucheshi, A. (2020). Hajji Firuz and Dalma Traditions: Continuity or not? *Anatolica* (46), 203-220.
- Shahrabi, M. (1993). Lakes and Oceans of Iran. Internal Report, Geological Survey of Iran.
- Smith, A. T. (2012). The Caucasus and the Near East: II. D, T. Potts (Ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, United Kingdom (Wiley-Blackwell), 668-686.
- Voigt, M. M. (1983). Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. University Museum, University of Pennsylvania. Philadelphia.
- Voigt, M. M. (1989). Northwest Iran in the Fourth Millennium B.C. *Paléorient* 15 (1), 286-288.
- Yalçın, G. H. (2012). Die Karaz-Keramik von Tepecik in Ostanatolien. Inaugural Dissertation des Fachbereichs Geschichte und Kulturwissenschaften der Philipps Universität Marburg. İstanbul (Ege Yayınları).
- Yalçın, G. H. (2020). Karaz- / Kura-Aras- / Khirbet Kerak Kültür Olgusu ve Tarihöncesi Bölgelerarası İlişkiler. *Colloquium Anatolicum* (19), 169-182.

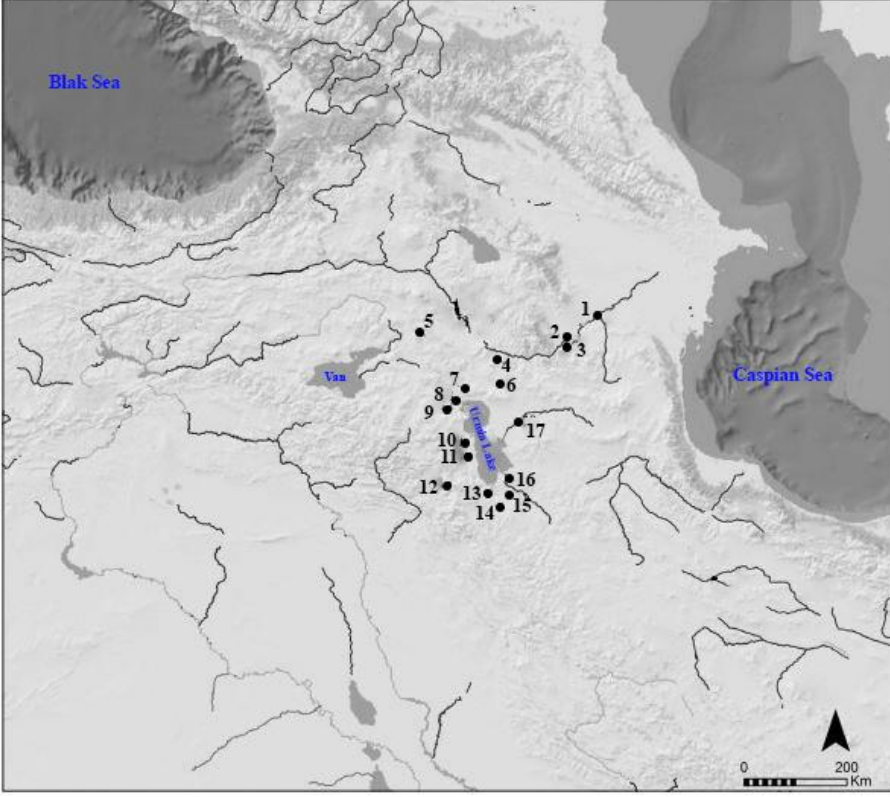
Zare, M., Mohammadi-Ivatloo, B., Abapour, M., Asadi, S. ve Mohammadi, G. (2020). The Necessity of a Food-Energy-Water Nexus Approach for Lake Urmia Basin Under the Risks of Climate Change and Environment Degradation. S. Asadi, B. Mahammadi-Ivatloo (Eds.), Food-Energy-Water Nexus Resilience and Sustainable Development, 201-227. doi.org/10.1007/978-3-030-40052-1_9.

Haritalar:

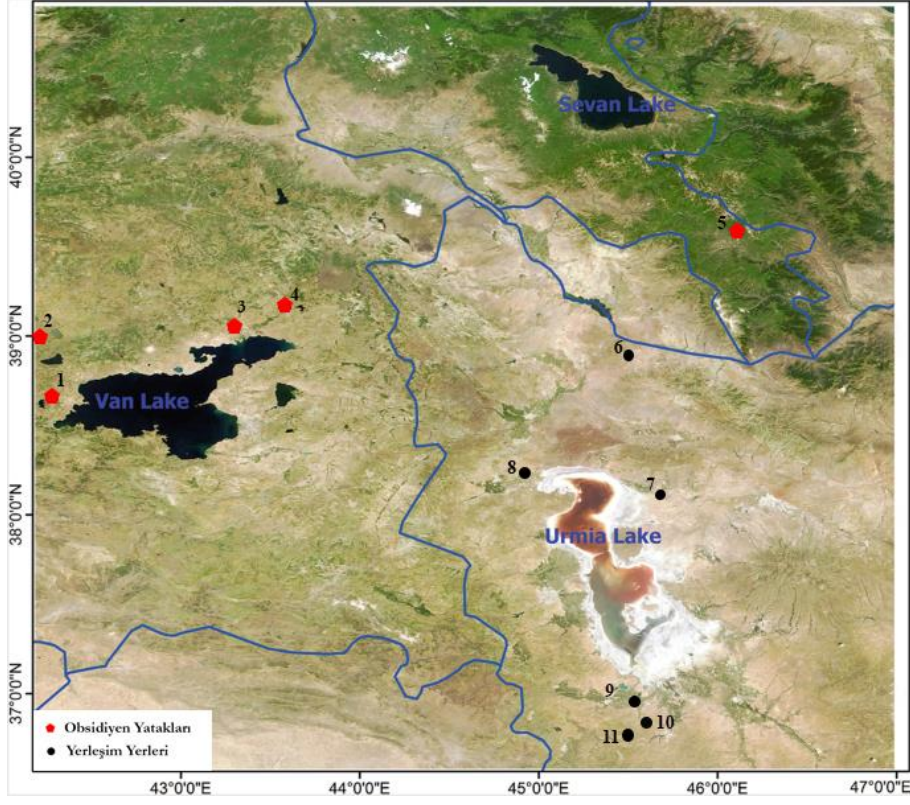
Harita ve Resimler:

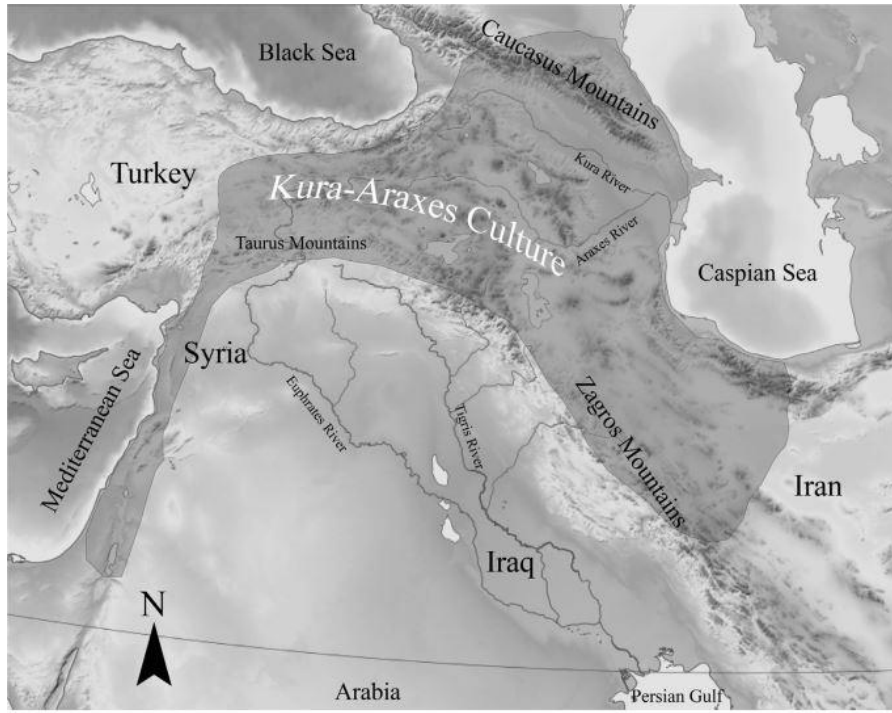
Harita 1:

Harita 2:

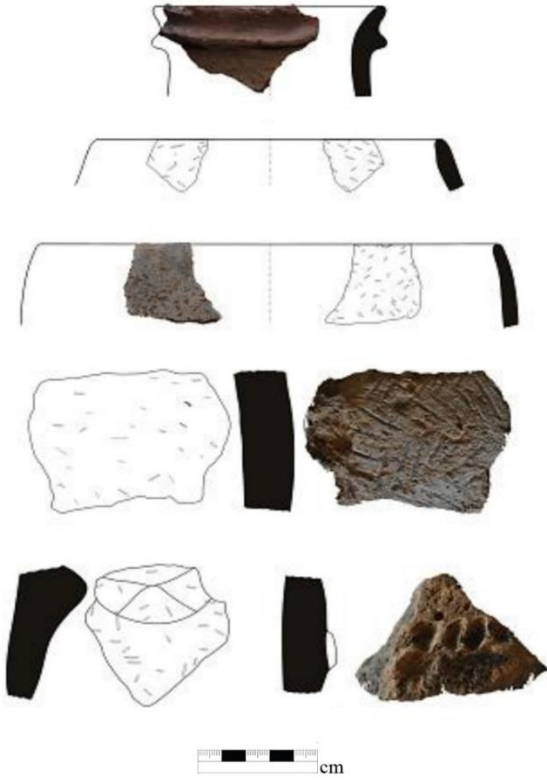
Harita 3:

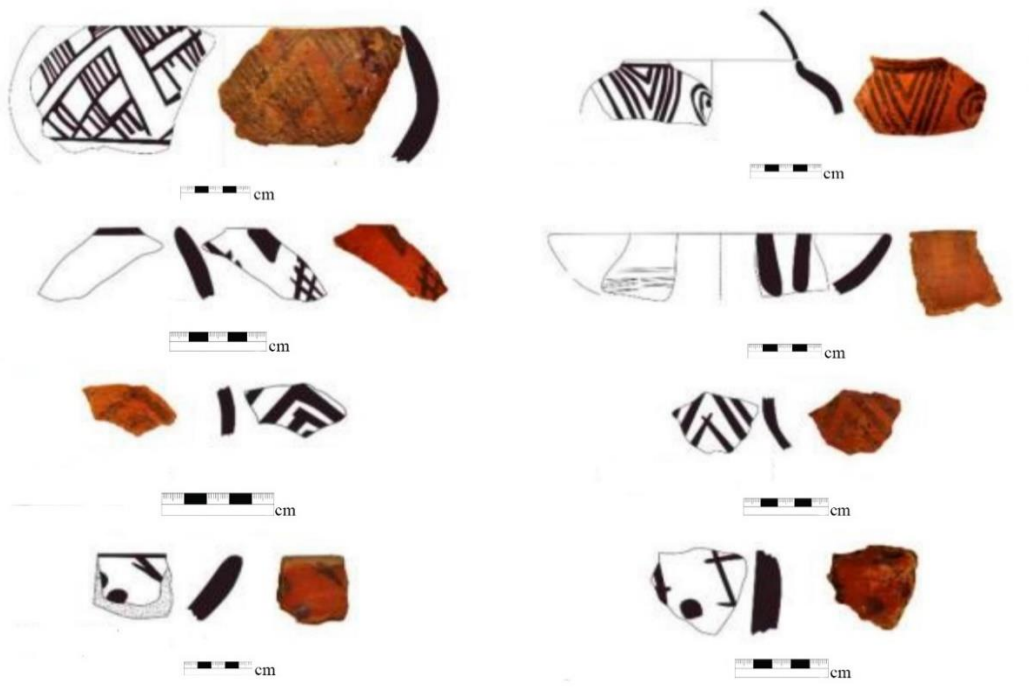
Harita 4:

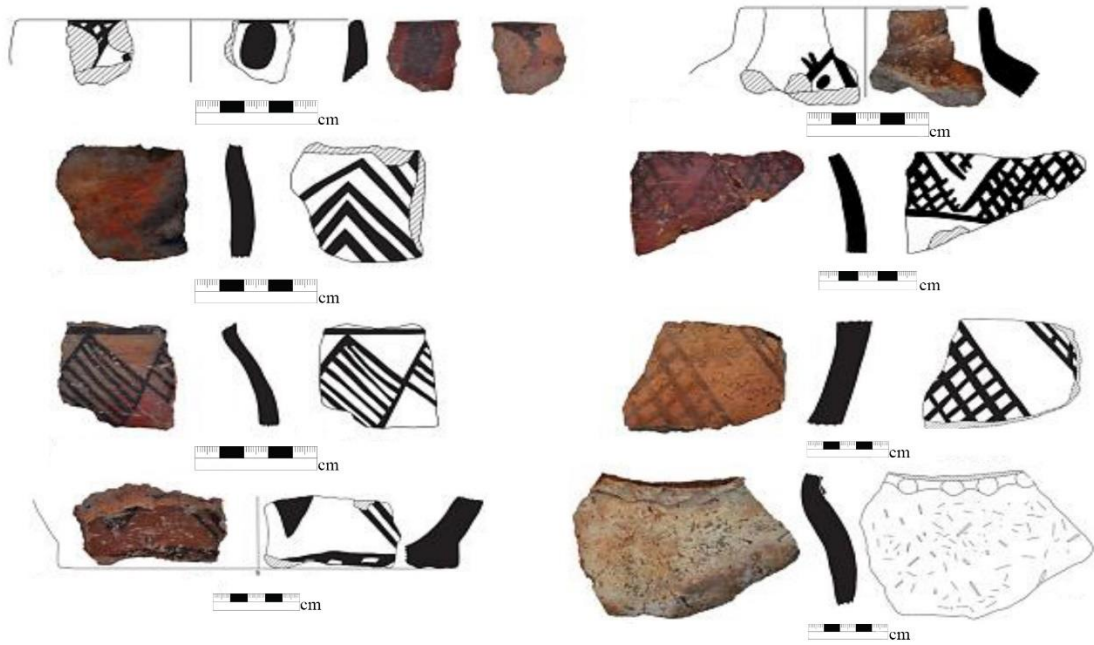
Resim 1:

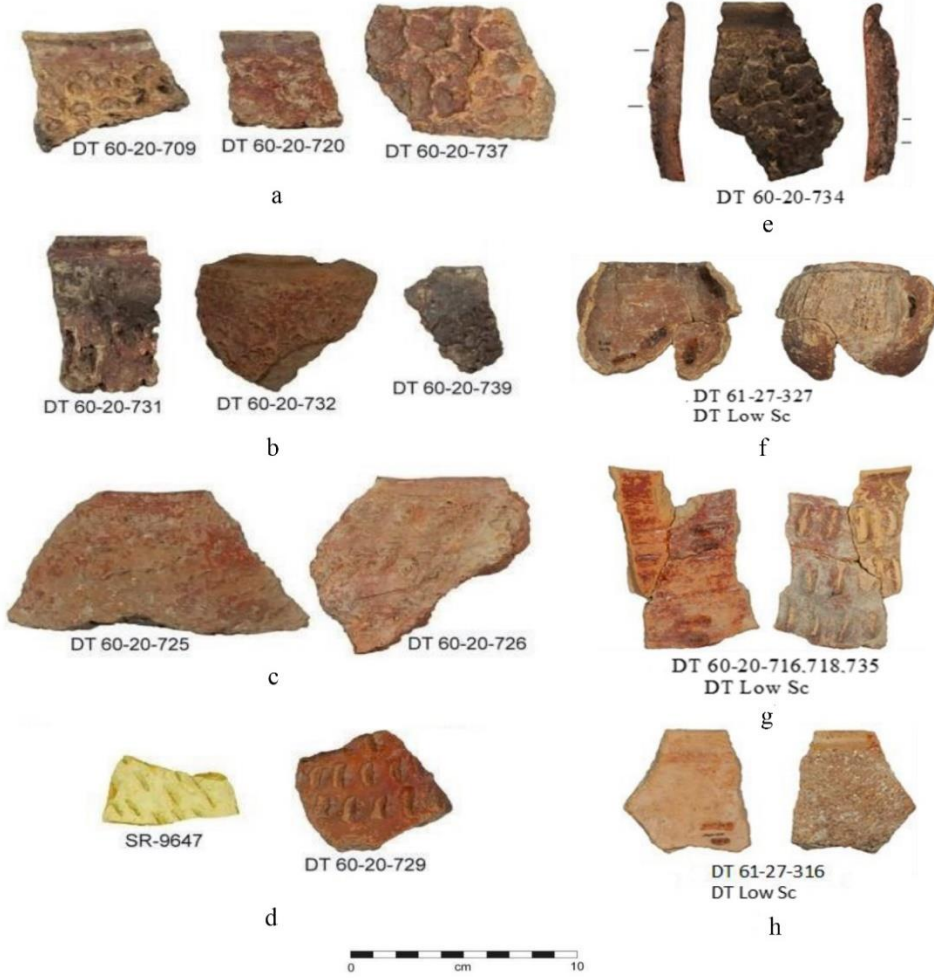
Resim 2:

Resim 3:

Resim 4:

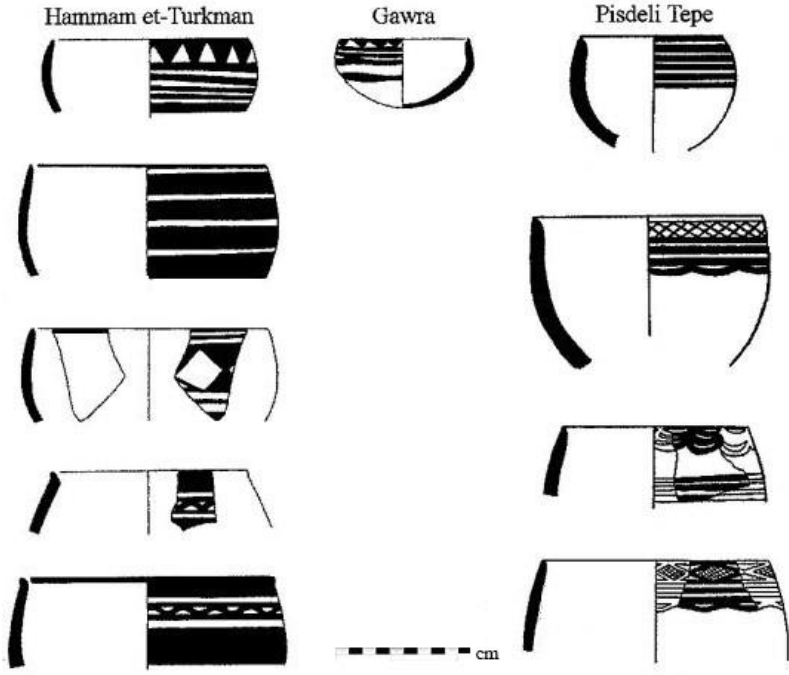

Resim 5:

Resim 6:

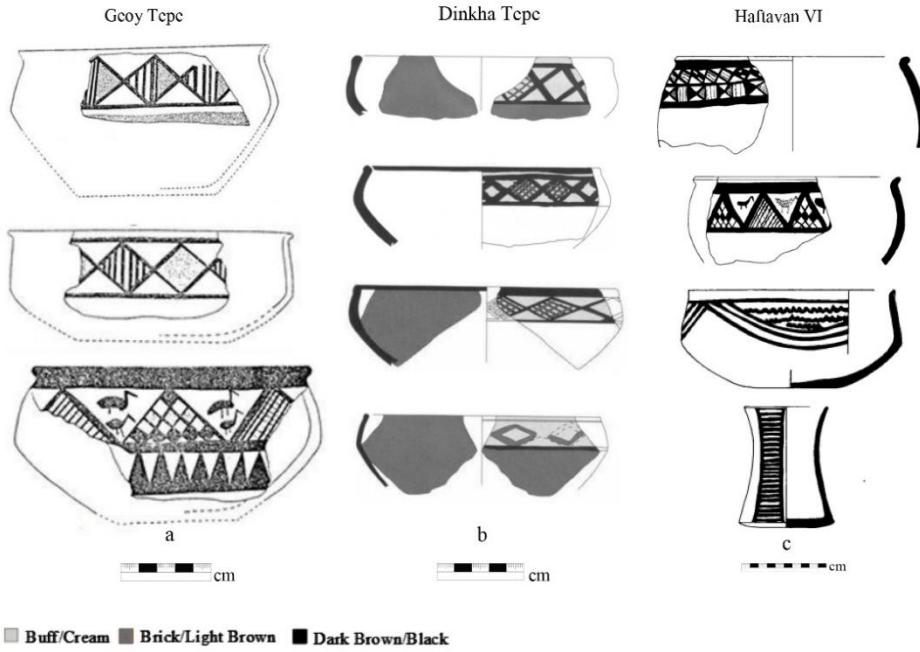
Resim 7:

Resim 8:

Resim 9:

Resim 10:

Tarih	Urmiye Gölü'nün Güneyi (Hasanlu)	Kuzeybatı İnan Kronolojisi	Urmiye Gölü'nün Kuzeyi (Yanık Tepe/Dava Göz)	Urmiye Havzası (Geoy Tepe)	Urmiye Gölü'nün Kuzeybatısı (Haftavan Tepe)	Aras Nehri'nin Güney Havzası
MÖ 2000-1500	Hasanlu VI/Dinkha IV	Urmiye Malı		D,C	VIB	Kül Tepe III, KPT, NT
MÖ 2500-2000	Hasanlu VIIA (Turuncu Boyalı Çanak Çömlek)				Haftavan VIC	
MÖ 3000-2500	Hasanlu VIIC2-1 (Kura-Aras/Turuncu Boyalı Hasanlu VIIC5-3 (Hasan Ali Geleneği)	Kura-Aras II	K1, K2 (KA II-III) ?	K1, K2 (KA II-III) ?	Haftavan VIII, VII (Geç KA II-Erken KA III) KSH I-III (KA II), KSH IV-V (KA III)	KPT III, IV/KT I-V (KA II) - 3000-2700/2600 Kül Tepe IV (KA II-III) NT (KA II, III)
MÖ 3500-3000		Proto/Erken Kura-Aras/Kura-Aras I		K1 (3300-3100)	-	Kül Tepe V (KA I) KPT II (KA I/IIA?)
MÖ 3900/3800 - MÖ 3700/3600		LC 3, CFW			-	Kül Tepe VIA
MÖ 4200-3900/3800		LC 2, CFW Evresi Sioni	Dava Göz III Yanık Tepe M	M,N	-	Kül Tepe VIA
MÖ 4500-4200	Hasanlu VIII (Pisdeli)	LC 1, Devetüyü Üstü Siyah Boyalı	Dava Göz II			Kül Tepe VII
MÖ 5000-4500	Hasanlu IX	Dalma			-	Kül Tepe VIII
MÖ 5400-5000	Hasanlu X (Geç Hacı Firuz)	Geç Neol./Kalk. Geçişli	Dava Göz I			Kül Tepe IX

Tablo 1